

LÆGDSRULLERNE OG DERES BETYDNING FOR SLÆGTSHISTORISK FORSKNING.

Af *Holger Hjelholt*.

Der er i »Fortid og Nutid« tidligere (bd. 3, s. 137 ff.) ved arkivar E. Marquard blevet givet en oversigt over »folketællingerne og deres benyttelse« ved personalhistoriske undersøgelser. Men fra omtrent samme tid som den ældste bevarede folketælling, der er fra året 1787, findes der en anden meget vigtig kilde for den slægtshistoriske forskning, nemlig lægdsrullerne. Disse opbevares ligesom folketællingerne i rigsarkivet, og de omfatter ligesom disse det hele land. De har, når man fra en personalhistorikers synspunkt sammenligner dem med folketællingerne, deres store mangler, men de har også vigtige fortrin og udgør derfor et betydningsfuldt supplement. Af de fortrin, de har, og som nærmere vil fremgå af det følgende, skal her lige nævnes tre. Medens der mellem de ældste folketællinger er lange spring — 1787 — 1801 — 1834 — er lægdsrullerne fra deres indførelse en sammenhængende række. I folketællingerne angives personernes fødested først i den fra 1845, men i lægdsrullerne finder man derimod straks fra begyndelsen fødestedet anført. Og endelig giver lægdsrullerne i modsætning til folketællingerne lejlighed til at følge de i dem opførte personers flytninger. Disse fortrin er unægtelig så vigtige, at en slægtshistoriker vil stå sig selv i lyset, om han ikke fæster tilstrækkelig opmærksomhed ved lægdsrullerne.

Ligesom man ikke kan vente at finde bevillinger på indfødsret før forordningen om indfødsretten af 1776, kan man heller ikke vente at finde de statslige lægdsruller, hvorom talen her er, fra tiden før den berømte forordning af 20. juni 1788 om

¹⁾ Kilderne til denne afhandling findes, hvor intet andet angives, trykt i lovgot reskriptsamlinger og lignende forholdsvis let tilgængelige publikationer.

»stavn sbåndets løsning fra godserne for bondestandens mandkion i Danmark«. Skønt denne forordning udstedtes af danske kancelli, er den dog, som militærhistorikeren K. C. Rockstroh siger (i sin bog udviklingen af den nationale hær i Danmark, III, s. 350), »så udpræget en militær forordning, at af dens 43 paragraffer kun en eneste kan siges at være »civil«, og den blev en ny grundlov for udviklingen af den nationale hær«. Stavn sbåndet var i sin tid indført ud fra militære synspunkter, og det løstes nu derved, at det ikke længere blev godsejerne, der i forhold til deres hartkorn var pligtige at stille soldater, men at staten selv tog denne sag i sin hånd og udskrev det nødvendige antal soldater efter folketal. Krigstjenesten skal, som det hed i indledningen til forordningen, herefter fordres »umiddelbar, som en almindelig og personlig pligt imod Os og fædrelandet«. Til brug for udskrivningen var det fornødent at indrette fortegnelser, ruller, over alt værnepligtigt mandskab, og med dette store arbejde gik man også i gang i året efter forordningens udstedelse. Men før vi ser nærmere på, hvordan disse ruller indrettedes og siden førtes, skal vi se lidt på, hvad det var for »mandskab«, der indførtes i dem.

Hvem var værnepligtige?

Forordningen af 1788 giver herpå for så vidt i selve titelen svaret: »bondestandens mandkion«. Af datidens 4 stænder var altså de tre: adel, gejstlighed og borgerstand fritagne for den pligt mod konge og fædreland at gøre krigstjeneste, og man må ikke vente at finde personer af disse tre stænder i lægdsrullerne. At »kvindekionnet« heller ikke findes der, siger sig selv.

Af forordningens bestemmelser om dem, der på landet er fritagne for værnepligten, er den vigtigste den, som findes i § 30. Her hedder det, at »adelens eller lige med samme privilegeredes såvel som gejstlige og verdslige embedsmænds samt degnes, skoleholderes og substitutteres børn« skal være aldeles fri for udskrivning. Men desuden var der flere paragraffer, der gav fritagelser for folk uden for bondestanden, selv om de pågældende gik over til at ernære sig af »bondehandling«. Man ønskede åbenbart, at

værnepligten ikke skulde skræmme folk bort fra landets dyrkning og opdyrkning. I § 28 bestemmes således, at om nogen uden for bondestanden bruger en gård på landet, skal hans sønner være fri for udskrivning, såfremt han på sin grund bygger et hus med 3—4 td. land til og der bosætter en bondefamilie. Og i den følgende paragraf hedder det, at opbygger en ikke til bondestanden hørende mand en ny gård eller et hus på et forhen ubebygget sted, fritages hans sønner ligeledes for at tjene som landsoldater. Endvidere skulde ifølge § 31 en »ikke-bonde«, der købte eller forpagtede en parcel af fri hovedgårdstakst og byggede herpå, såvelsom hans sønner være fri for værnepligten, og § 32 bestemte, at havde nogen, selv om han var af bondestanden, 200 td. land eller mere til ejendom eller forpagtning af en hovedgårds marker, blev hans børn fritagne for krigstjeneste. En fritagelse, som dog kun gjaldt for den første udskrivning efter forordningens udstedelse, indeholdt § 33, der tillod sessionen på de godser, hvor der var tilstrækkeligt tjenstdygtigt mandskab, at give frihedspas til dem, der var i proprietærens tjeneste. Ligeledes måtte efter denne paragraf præstens avlskarl være fri for udskrivning, så længe han forblev i denne tjeneste. Men præsternes fremtidige avlskarle og de folk, godsejerne herefter antog, skulde gøre krigstjeneste.

Der var i forordningen en række bestemmelser om, hvem der kunde slippe for at blive udskrevet til soldat, selv om de hørte til den værnepligtige stand. Da de pågældende personer jo alligevel findes indførte i lægdsrullerne, er der ikke her grund til udførligt at komme ind på disse bestemmelser. Vi skal lige nævne, at efter § 22 skulde gifte husmænd og særlig de, der havde børn, ikke udskrives, så længe der var andet dygtigt mandskab i distriktet, og at det samme gjaldt for en gammel gårdmands eller gårdbrugende enkes eneste søn eller een af disses sønner, om de havde flere. Et ungt menneske af bondestanden, der havde gjort fremgang i studeringer, burde heller ikke udskrives, »meget mindre, når han er bleven akademisk borger« (§ 24). Endvidere havde de, der skulde udskrives, ret til at stille en anden i deres sted.

Hvorfor var det kun bondestanden, der havde den pligt »imod Os og fædrelandet« at gøre krigstjeneste? Det kunde ikke være andet, end at dette spørgsmål måtte blive rejst i den tid, der fulgte efter de store landboreformer, i en tid, da bondestandens selvbevidsthed voksede. Og navnlig måtte spørgsmålet naturligvis blive aktuelt i urolige tider, hvor et kraftigt militært værn tiltrængtes. På Napoleonskrigenes tid blev den tanke også drøftet, om man ikke skulde inddrage bybefolkningen under udskrivningen, men den afvistes. Den skulde først blive til virkelighed, dengang den næste, for Danmark faretruende situation indtraf ved det af Tyskland støttede slesvig-holstenske oprør. Inden vi imidlertid omtaler den lov om »almindelig værnepligt«, som da udstedtes, er der grund til at gøre opmærksom på en forordning af 8. maj 1829, der indeholdt »nær mere bestemmelser af værnepligten«.

I indledningen til denne forordning udtaltes det, at der endnu rådede adskillig tvivl om, hvilke personer der skulde henregnes til den »bondestand«, hvorpå værnepligten efter forordningen 1788 hvilede. Forordningen gav nu nærmere bestemmelser herom, og i forbindelse hermed gjordes der også nogle ændringer i de hidtil gældende love med det formål, så meget som omstændighederne tillod det, at udvide »den naturlige pligt at bære våben til fædrelandets forsvar« og således lette byrden for de klasser, på hvilke den hidtil havde hvilet.

Den almindelige regel om, hvem der skulde henregnes til den værnepligtige stand, indeholdtes i § 1. Det var »ikke blot de klasser . . ., der besidder og bruger sådanne jorder, som ikke medfører nogen undtagelse i henseende til bemeldte pligt, eller der ernærer sig ved de legemlige arbejder, som stå i forbindelse med agerdyrkningen eller dog fornemmeligen forrettes for bønder, men og alle andre på landet sig opholdende personer, der efter deres forhold og beskæftigelser stå i lige stilling med de foranførte«. Denne almindelige regel kunde jo nok behøve nærmere bestemmelser, og disse gaves i de følgende paragraffer. Møllere og kromænd samt håndværkere på landet var således værnepligten undergivet. Med håndværkere sidestilledes dog ikke de, der

var sysselsatte ved »egentlige fabrikanlæg« som ejere, entreprenører, mestre, svende eller faste arbejdere. Hvad der forstodes ved egentlige fabrikanlæg, forklaredes nærmere. Ifølge § 5 skulde, selv om de opholdt sig på hovedgårdsjorder eller andre privilegerede jorder, alligevel daglejere, tjenestefolk, der brugtes til jordernes drift, ladefogeder, skytter, skovfogeder og andre, der ikke stod i en højere stilling, være værnepligtige. Derimod forblev gartnere på hovedgårdene, om de med god karakter havde bestået deres eksamen, samt de, der på hovedgårdene brugtes til personlig opvartning og husgerning, fritagne for værnepligten, såfremt de ikke ved fødselen var den undergIVEN. Det samme gjaldt efter § 6 for godsforvaltere, kontorbetjente, skovridere o. l. Om forvaltere på komplette godser, der tillige var skifteforvaltere og overformyndere, og som desuden havde juridisk eksamen, udtaltes, at selv om de var fødte værnepligtige, fritoges dog deres sønner herfor. Det fastsloges, at de fritagelser for værnepligt, der indeholdtes i §§ 31 og 32 i forordningen 1788, stadig var gældende.

Med hensyn til folk, der fra landet flyttede til købstæderne, må hovedregelen — hvorfra der dog gaves undtagelser — vel siges at være den, at købstadfødte sønner af værnepligtige personer, der endnu ikke helt havde opfyldt deres værnepligt, skulde indskrives i lægdsrullen. Bosatte en mand sig på en købstads jorder uden at være borger, skulde hans sønner, som fødtes der, være stillede, som om det var på landet. Søner af de skolelærere og kirkesangere, som fremtidig ansattes, skulde indføres i lægdsrullen og udskrives, såfremt de ikke ved oplærelse på seminarier eller på anden vis erhvervede ret til fritagelse. Denne bestemmelse må siges at være en indskrænkning af de i § 30 i forordningen 1788 givne fritagelser. En indskrænkning af disse var det ligeledes, når det nu udtaltes, at fritagelsen for sønner af gejstlige og verdslige embedsmænd kun gjaldt for dem med kongelig bestalling. Søner af andre i kongens tjeneste på landet ansatte personer blev dog ikke værnepligtige, hvis faderen ikke før sin ansættelse hørte til bondestanden, og såfremt han ikke drev bondenæring. Fritagelsen i § 28 i forordningen 1788 for

sønner af en ikke-bonde, der brugte en gård på landet, bortfaldt, men som en slags vederlag indførtes det, at sådanne personer kunde købe sig fri for værnepligt mod en passende kendelse. Denne bestemmelse gjaldt også for alle andre, der ikke var fødte værnepligtige, men som tiltrådte sådan næring på landet, at deres sønner derved blev værnepligten undergivet.

Endskønt forordningen af 1829, således som vi nu har set, indeholdt enkelte udvidelser af »den naturlige pligt at bære våben«, var den dog langt fra den almindelige værnepligt. Til denne nåede man først på treårskrigen tid, da det danske monarkis fremtid stod på spil. I sept. 1848 udstedtes en anordning om »extraordinær udskrivning af den hidtil for værnepligt fritagne befolkning i Danmark«, og den 12. febr. 1849 kom så loven »om almindelig værnepligt for kongeriget Danmark«, efter at et lovudkast herom havde været behandlet i den grundlovgivende rigsforsamling.

I denne lovs § 1 fastsloges, at »alle de mandspersoner, der har indfødsret i kongeriget Danmark, skal uden hensyn til stand eller herkomst være værnepligten underkastede«. Samme forpligtelse påhvilede udlændinge med fast hjem i riget. Beboerne på Island, Færøerne og kolonierne uden for Europa blev kun værnepligtige, når de erhvervede sig fast hjem i Danmark, og for Bornholmerne, der havde sit særlige forsvarsvæsen, gjaldt en lignende regel: først når de flyttede til andre egne af Danmark, blev de værnepligtige. De, der hidtil havde været fritagne for værnepligten, blev denne underkastede, hvis de var fødte i 1826 eller senere. Selv efter denne lov bestod dog stadig fritagelse for krigstjeneste for dem, der havde modtaget den gejstlige ordination eller var fast ansatte som skolelærere. De udslettedes da af rullen. Dette gjorde derimod ikke nogle folk, der heller ikke var værnepligtige: forbrydere. De skulde blive stående i rullen for eventuelt at bruges ved særlige arbejdskommandoer. Retten til at stille en mand i sit sted var bibeholdt.

Det var nu fastslået, at værnepligten var almindelig, og dette tillægsord kunde man derfor udelade og udelod det også i titlerne på de følgende værnepligtslove. Der kom en ny »lov om værne-

pligt« den 2. marts 1861. Bestemmelserne her var i det væsentlige som i den 1849, men det skal dog anføres, at nu heller ikke skolelærere fritoges for krigstjeneste. Allerede 8 år senere — 6. marts 1869 — fulgte den næste lov om værnepligt, og i denne indskrænkedes præsternes fritagelse for værnepligt. »De værnepligtige«, hed det i § 39, »som har modtaget præstevieelse i den danske folkekirke, er fritagne for tjeneste i förstærkningen og udslettes derhos i fredstid af rullen, når de har tjent fem år i linien«. Den her endnu bibeholdte begunstigelse for de gejstlige bortfaldt endelig ved den hidtil sidste lov om værnepligt af 8. juni 1912. Der består efter denne ingen undtagelser fra, at værnepligten er almindelig for ikke-straffede personer med dansk indfødsret og bosatte i det egentlige Danmark.

Forordningen om stavnsbåndets løsning, som her er gjort til udgangspunkt for gennemgangen af værnepligtsbestemmelserne, blev oftest ligefrem omtalt som »landmilitzforordningen«. Den omhandlede jo kun tjeneste i landhæren, og man må derfor spørge, hvordan staten på den tid skaffede sig mandskab til søværet, til bemanding af den flåde, mænd som Herluf Trolle, Peder Tordenskjold og Iver Hvidtfeldt havde gjort berømt.

Den forordning om mandskab til søværnet, der ligger nærmest forud for landmilitzforordningen, er »forordning om sø-enrolleringen i Danmark« af 1. febr. 1770. Det hedder her i § 1, at »alle kjøbstædsfolk og deres børn, som sig af søen ernære, samt de langs søe-kysterne og alle omliggende øer og fiorde, som nu henhøre eller herefter måtte vorde henlagt til søe-limitterne¹⁾, skal anses for søe-folk og lade sig enrollere«. De skulde indføres i distriktets ruller, og af disse folk toges så mandskabet til flåden. I disse bestemmelser ændredes der intet ved landmilitzforordningen, og man må altså sige, at værnepligten foruden bondestandens mandkøn også omfattede søfolk og fiskere i kjøbstæderne og på landet og småøerne.

Der gik adskillig tid hen efter 1788, før der kom nye bestem-

¹⁾ Ordet limit er dannet af det latinske limes = grænse og betyder kystbo, strandbo.

mølses om sø-indrulleringen. Det skete først i 1802 ved forordningen af 8. jan. angående »søe-indrolleringsvæsenet«. I denne udtaltes, at dette væsen i adskillige dele trængte til forbedring, særlig gjaldt det om at udvide sølimitdistrikterne, skaffe rullerne den behørig pålidelighed og sætte grænser for al vilkårlig behandling ved mandskabets udskrivning. Bestemmelserne om, hvem der var pligtige at gøre tjeneste til søs, indeholdtes i de to første paragraffer. I § 1 hed det: »alle de, som bor i købstæder eller på købstadgrund og ernærer sig af lodsvæsen eller ved at fare med skibe, pramme, jagter, både og andre fartøjer . . . samt de, der benytter sig af fiskeri, skal tillige med deres sønner fremdeles indføres i sørullerne og udskrives til Vor søtjeneste . . .«. Og i den følgende paragraf udtaltes, at alt mandskab af de distrikter på landet, som var eller måtte blive henlagte til sølimitter, ligeledes skulde indføres i sørullerne. Om udvidelsen af sølimitdistrikterne sagdes, at den skulde ske til hvert sted, »hvis lokale beskaffenhed og beliggenhed indbyder eller giver lejlighed til næring af skibsfart og fiskeri«. At sølimitterne udvidedes, betød ingen udvidelse af værnepligten, da sølimitterne forøgedes på bekostning af landlægderne, og da de for disse gældende fritagelser for værnepligt også gjaldt beboere i sølimitdistrikterne.

Da værnepligten i 1849 blev gjort almindelig, blev der samtidig truffet en række nærmere bestemmelser om, hvem der skulde indføres i sørullerne og aftjene deres værnepligt på flåden. Dette blev fremtidig alle de værnepligtige, der på det tidspunkt, de skulde optages i rullerne, havde fast bopæl i sølimitdistrikterne. Derimod bortfaldt bestemmelsen i forordningen 1802, at sønner af købstadbeboere, der ernærede sig ved søfart og fiskeri, henhørte til sørullen. Der gaves desuden regler for, hvordan landværnepligtige kunde overføres til sørullen, og selvfølgelig var princippet det, at man vilde have søvante folk til tjenesten til søs.

Ved værnepligtsloven 1861 ophævedes sølimitdistrikterne. Alle værnepligtige, der havde erhvervet i det mindste »halvbefarenheds grad« og tillige søgte deres livserhverv ved søfart, skulde aftjene deres værnepligt ved søværnet og indføres i sørullerne. Der gaves regler for, hvem der skulde betegnes som »halvbefa-

ren«, og hvem der var »helbefaren«. Lignende bestemmelser om søværnepligten optoges i loven 1869, hvor det i § 8 udtales, at enhver værnepligtig, der havde opnået i det mindste halvbefarenhedsgrad, overføres til eller, hvis han endnu ikke var optagen i lægdsrullen, optages i sørullen. Beskæftigede en værnepligtig, der var optagen i sørullen, sig ikke længere med søfart, havde han ret til at blive overført til lægdsrullen. I loven af 1912 bestemmes det, at vedtegningen »befaren« skal gives den værnepligtige, der i 18 måneder har været i fart som sømand og i den tid gjort 2 rejser til nærmere angivne havne. Af de befarne tages det mandskab, der skal gøre tjeneste på flåden.

Rullernes indretning og førelse.

Efter den i det foregående givne redegørelse for, hvordan værnepligten i det halvandet hundredår efter landmilitzforordningen 1788 stadig blev mere og mere omfattende, almindelig, skal vi se på, hvordan fortegnelserne, rullerne, over de værnepligtige indrettes til de forskellige tider, og hvilke oplysninger en slægtshistoriker kan vente at finde i dem. Vi begynder med de fortegnelser, hvori de landværnepligtige indførtes: *Lægdsrullerne* (landrullerne).

Forordningen 1788 påbød, at der straks efter dens udstedelse skulde holdes ekstrasessioner, til hvilke proprietærene skulde indgive ruller over alt mandskab under 36 år. Som før nævnt kunde ekstrasessionerne dog først begynde det følgende år, og arbejdet med dem kom til at strække sig over godt 3 år og blev ikke færdigt før i 1792. Det var, som det hedder, »surt og med usundhed i højeste grad forbunden« (Rockstroh: anf. arb. III, s. 366). Der var adskilligt, som befolkningen skulde have besked om, og der var meget at ordne med, for at de nye bestemmelser kunde blive ført ud i livet. De nye lægder faldt næsten altid sammen med sognene. Der blev i alt 1656, og de fik deres faste nummer inden for amtet. Landet deltes i 6 distrikter, hvert bestyret af en land- og krigskommissær, nemlig 2 sjællandske, 1 fynsk og 3 jyske. Over land- og krigskommissærene stod generalkrigskommissæren, og hertil udnævntes i 1794 land- og krigskommis-

særen i Odense, *C. A. W. Driberg*, der skulde få stor indflydelse på indretningen af lægdsrullerne. Rockstroh skriver om ham, at han var »i enhver henseende, legemlig, åndelig og moralsk, en forsterangs kraft«.

De første lægdsruller er ekstrasesionsrullerne. Man begyndte i aug. 1789 i Koldinghus amt og fortsatte så dette og det følgende år i det øvrige Jylland. For det fynske distrikt er ekstrarullerne fra årene 1790 og 91, og for Sjælland, Møn og Låland-Falster stammer de fra årene 1791 og 1792.

Af de bestemmelser, som forordningen af 1788 indeholdt, og som har betydning for, hvordan lægdsrullerne indrettedes og førtes, skal nævnes, at mandskabet skulde indføres i rullerne fra fødselen. Ved 36-årsalderen skulde der gives de værnepligtige afskeds- eller frihedspas, og de udslettedes da af rullen. Forordningen gav ikke de værnepligtige fuld flytningsfrihed. De skulde forblive i amtet (eller inden for sammenstødende amter, hvis disse forestodes af samme amtmand), og når de flyttede inden for dette, skulde de forsynes med følgesedler og indføres i henholdsvis af- og tilgangslister. At flytte fra et amt til et andet tilstodes kun mere undtagelsesvis, og hertil krævedes der et såkaldt amtpas. Der skulde føres ruller af lægds mændene, af proprietærene (eller for strøgodsere af amtsforvalterne) og af land- og krigskommissærerne. De sidste skulde forfattes over hele regimentsdistriktet og indrettes amtsvis, og det er dem, som her interesserer os.

Der stod intet i forordningen om, hvor ofte der skulde udfærdiges nye lægdsruller, men regelen blev, at de forfattedes hvert 3. år, medens af- og tilgangslisterne forfærdigedes årligt. I efteråret 1794 meddelte generalkrigskommissær Driberg kancelliet, at det nu af flere grunde var nødvendigt at få nye ruller for det fynske distrikt, hvis sidste ruller var fra 1792¹⁾. De ældre ruller var, udtalte han, nu beskrevet i så høj grad, at afgangsen ved næste års session ikke »kendelig« kunde tilføres. Indrettedes der ikke nu nye ruller for det fynske distrikt, vilde nye ruller for de andre distrikter desuden blive sat et og to år tilbage, da rullerne måtte indgives successive, for at han kunde få tid til at kontrollere dem.

¹⁾ D. kanc. brevn. 1686, 18. apr. 1795.

I foråret det følgende år sendte Driberg kancelliet en ny skrivelse om lægdsrullernes indretning. Han mente, at »dette fag« nu var således ordnet, at man med tryghed kunde forfatte vedvarende skemaer både til de årlige af- og tilgangslistes og til de hvert 3. år indgivende nye lægdssedler (ruller). Han havde forfattet 2 sådanne »vedvarende skemata«, som han bad kancelliet om at approbere. Gjorde det dette, skulde der fremtidig hvert 3. år i hvert krigs- og landkommissærdistrikt indgives ny lægdsseddel med tilhørende af- og tilgangsliste og 2 år i rad alene af- og tilgangslistes. Den undtagelse måtte der dog gøres for de 2 sjællandske distrikter, at disse dette år ingen nye lægdsruller fik, men den 12. nov. indgav den 3. års tilgangsliste mærket litr. C. Det fynske distrikt havde jo faet nye lægdsruller i 1794, og da de 3 jyske distrikter samme år fik nye amts- og distriktsinddelinger — der var i juni 1794 udkommet en plakat om amternes fremtidige inddeling — trængte de nu til nye lægdsruller, for at de nye amters lægder kunde samles i een lægdsrulle. Skulde de 2 sjællandske distrikter samtidig have nye ruller, vilde generalkommissæren ikke kunne kontrollere dem alle, men når de sjællandske ruller ventede til året efter de jyske, blev arbejdet med kontrollen fordelt på 3 år.

Kancelliet bifaldt den 18. apr. 1795 Dribergs forslag. De approberede »vedvarende skemaer« findes trykte i Fogtmans reskripter, og vi skal sige lidt om, hvordan de er indrettede. Af- og tilgangslisten skulde regnes fra den sidste listes eller lægdsrullens indgivelse og til årets 12. nov. Meget betegnende for den tids skrivekunst hedder det, at listerne skal udstedes af største lodsejer, »da lægds-mændenes skrift som oftest er uforståelig«. I skemaet for afgangslisten forekom følgende rubrikker: gammelt og nyt løbenr., navn, fødested, alder (angivet i år), højde (angivet i tommer) og som sidste rubrik »afgangsårsager« (flytning, død, udslettelse af rullen osv.). Efter at de afgåede værnepligtige, der var forsynede med gammelt og nyt løbenr., og som stod på den sidste lægdsrulle, var anførte, anførtes de afgåede værnepligtige, der stod på de to følgende års tilgangslistes, og disse var betegnede ved henholdsvis bogstav A og B. Skemaet for afgangslisten var nemlig

indrettet sådan, som det skulde være det år, da samtidig ny lægdsrulle indgaves. Der var altså 2 år forud, for hvilke der var indgivet tilgangslistes, ikke lægdsruller. For tilgangslisten forudsattes det angivne skema ligeledes at være samtidig med ny lægdsrullens indgivelse, og listen forsynedes med bogstav C i fortsættelse af de foregående listers A og B. De rubrikker, den indeholdt, var: litr. C, løbenr., navn, fødested, alder, højde, nu havende opholdssted og endelig »vedtegninger« (tilflytning, fødsel osv.). Som det ses, måtte listernes »bogstavelige benævnelser« årlig forandres, og Driberg havde herom skrevet, at generalkrigskommissæren hvert år betids burde anmelde, hvilket bogstav der i hvert distrikt skulde vedtegenes den nye tilgang. For at undgå »vildsomheder« fortsatte man alfabetet, så længe vildsomhederne kunde befrygtes. Efter tilgang C kom næste år tilgang D o. s. fr. Det var krigs- og landkommissæren, der skulde tilføre hvert års tilgang de nye nr., og han måtte her ikke begynde med nr. 1, men skulde begynde med det nr., der fulgte efter den foregående tilgangslistes sidste nr.

Skemaet for lægdsrullen (lægdseddelen for lægdet nr. n., n. sogn, n. amt, for hvilket er lægdsmand, gårdmand n. n. i n. by, regnet fra sidste af- og tilgangslistes indgivelse, eller 12. nov. d. å. . . .) havde følgende rubrikker: gammelt og nyt løbenr., husfædrenes og mandskabets navne, fødested, alder (angivet i år), højde (angivet i tommer), opholdssted og vedtegninger. For fremtiden, hed det, udgives intet andet skema. Det år, da der indgaves nye lægdsruller, indsendtes der jo samtidig af- og tilgangslistes for det løbende år, og efter hvad disse indeholdt, var afgangens udeladt i den nye lægdsrulle og tilgangen tilført under bogstav C.

I rubrikken: gammelt løbenr. indførtes i løbende orden først det mandskab, der endnu hørte til rullen, og som i den sidste rulle var anført med nyt nr. Det ses heraf, at der ved afgang kom spring i nummerrækken. Dernæst indførtes mandskabet af tilgang litr. A, så af tilgang litr. B og endelig under litr. C det løbende års tilgang. Det nye løbenr. skulde tilføres af krigskommissæren. Der måtte kun være 10 numre på hver side. Mandskabets alder forhøjedes i almindelighed med 3 år, hvis det i

den sidste rulle havde haft nyt nr. eller var ankommet fra andre lægder med nyt nr. på følgesedlerne og anført i tilgangen litr. A og B. Kun de virkelig fyldte år måtte anføres i aldersrubrikken.

Efter de nu omtalte, af kancelliet approberede skemaer førtes lægdsrullerne i omkring et halvt århundrede fremefter. Naturligvis var der dog stadig et og andet i hans fag, som den energiske Driberg ønskede og fik forbedret, og at han havde hænderne fulde med det ham pålagte revisionsarbejde, ses bl. a. af en skrivelse fra ham fra febr. 1804¹⁾. Det pålås ham som generalkrigskommissær, skrev han, foruden en betydelig korrespondance med distrikterne at revidere samtlige disse distrikters årlige af- og tilgangslistes, nye lægdsruller, nye søruller og fortegninger over tilførslerne ved sø- og landsessionerne. Alt dette burde rettelig fremmes i løbet af et revisionsår, og der behøvedes hertil den muligste anstrengelse fra hans side, uagtet han på sit kontor daglig arbejdede selv sjette. Og alligevel blev det umuligt for ham at udføre arbejdet i den bestemte tid, når krigs- og landkommissærene ikke opfyldte deres pligter. Han bad derfor om, at disse måtte indskærpes dem, og mente ikke, det kunde være kongens hensigt, at generalkrigskommissæren skulde gøre det arbejde, som rettelig tilkom »hver krigs- og landkommissær, nemlig aldeles at ordne disses ruller, hvilket, om jeg tør tillade mig dette udtryk, ville være at nedværdige mit embede under krigs- og landkommissærens embede«. Driberg opnåede selvfølgelig den ønskede indskærpelse.

Det ses af skrивelsen, at Driberg foruden lægdsruller nu også havde søruller at revidere. I den tidligere omtalte forordning fra 1802 om søindrulleringsvæsenet var det blevet bestemt, at rullerne over det til søtjenesten henhørende mandskab i købstæderne ligesom hidtil skulde føres af indrulleringscheferne, medens hovedrullerne over mandskabet under sølimitterne på landet skulde føres af landkrigskommissærene, som derfor fik titel også af søkrigskommissærer. Rullerne for landet skulde føres særskilt for hvert amt. I en samtidig plakat fastsattes de forholdsregler, der skulde iagttages med hensyn til sølimitdistrik-

¹⁾ D. kanc. 4. dept. Brevnr. 1874, ²⁰/₁₁ 1804.

ternes udvidelse og nærmere bestemmelse samt de ældre sørullers berigtigelse, og i henhold hertil indrettedes der i året 1802 nye søhovedruller. Det følgende år udkom der en lignende forordning og plakat for Norge, og i plakaten her hed det til sidst, at når ekstrasessionerne var endte, skulde de vedkommende indrulleringschefer og krigskommissærer forfatte deres hoved- og ekstra- samt ungt mandskabsruller i overensstemmelse med de ved ekstrasessionerne berigtigede ruller¹⁾. Denne bestemmelse gjordes også gældende for Danmark, og der blev således 3 slags søruller: ungdomsrullerne, hvori man indførtes fra fødselen og stod til 16-årsalderen, hovedrullerne over tjenstdygtige fra 16 til 50 og ekstrarullerne, hvori utjenstdygtige og folk over 50 år, der vilde vedblive at ernære sig af søfart, kom. — I nov. 1804 udstedtes der endvidere et cirkulære om, hvordan sølimitterne skulde anføres kort i lægdsrullen og med vedtegningen S. L. (sølimit) med rødt blæk, men jo fuldstændig i sørullen, og i den følgende måned kom et cirkulære med bestemmelser om sølimiters og landreservers anførsel i af- og tilgangslisterne. Endelig fulgte et år efter regler for forfærdigelse og vedligeholdelse af ruller over sølimitstedernes beboere (beboerruller).

Driberg havde dog endnu ikke med de nu anførte bestemmelser opnået fuldkommen orden i sit fag, og i foråret 1806 sendte han derfor de 6 land- og søkrigskommissærer en forestilling, som han agtede at indgive til kancelliet, og bad dem afgive deres betænkning om den²⁾. Hovedpunktet i forestillingen var, at der i de lægdsedler, som lægds mændene indgav, skulde skelnes bestemt mellem de landværnepligtige og sølimitterne. Driberg ønskede, skrev han, så inderlig, at den forandring, som han foreslog »med lægdsrullernes og af- og tilgangslisternes indretning måtte blive så fuldstændig, at de foreslagne bestemmelser kunde blive bestandig vedvarende, og ingen nye forandringer fornødiges i den kommende tid«.

I de betænkninger, der afgaves, er der meget, som det kunde være fristende at anføre, men vi må nøjes med nogle enkelte

¹⁾ Admiralitets- og kommissariatskollegiets kgl. res. nr. 60/100, 3/6 1803.

²⁾ D. kanc. 4. dpt. Brevnr. 1484, 30/8 1806.

træk. Fra den ene af de sjællandske krigskommissærer, kammerherre von Normann, fik Driberg tilslutning til sit forslag, og Normann ytrede desuden sin glæde over en tanke, som Driberg andensteds havde fremsat, og som gik ud på at forebygge misbrugen med de svagheder, som folk angav ved sessionerne for at slippe fri: man skulde straks indsende et vist antal til hvert regiment for at kureres der. »Det vilde sandelig være af den bedste virkning«, mente Normann. Han fandt også, at friheden for G M S (gammel mands søn) og S M S (svag mands søn) burde afskaffes. Bonden stod sig nu godt og behøvede ikke at have sin søn fri, men kunde gerne holde sig en palidelig tjenestekarl: »Herved vilde falde bort alle de kneb og forsøg til bedrageri«.

Hos major Schaumburg i Viborg var der ikke større begejstring for forslaget. Hans betænkning var blevet forsinket grundet på betændelse i begge hans øjne og gigt i den højre hånd, fremkaldt ved alt det onde, han havde lidt på sine sessionsrejser, navnlig i søsessionstiden. Han troede ikke, at forslaget vilde medføre større lettelse, og rullerne var ikke den største byrde. Det var notaterne, »hvis mængde og fornødne besvaring og berigtigelse forvolder uendelig skriveri og arbejde og mange ubehageligheder...«. Men, endte han: »alt dette kan være, som det vil — jeg kan Gudskelov arbejde — arbejder gerne — og hvad mine to kolleger (d. v. s. de 2 andre krigskommissærer i Jylland) præsterer, er ingen spørgsmål om, skal jeg også præstere...«.

Endnu mindre stemt for forslaget var kammerherre von Leuenfeld i Slesvig, der skrev: »De, det hele år vedvarende, alle sessionsforretninger påfølgende notater, kontrannotater, endelige notater, bemærkninger, bestandige forandringer, såkaldte arbejdslettelser, gør sø- og landkrigskommissærens embede til et sandt slaveri«. En patriot burde modsætte sig disse forandringer af alle kræfter. Han fandt desuden lejlighed til i betænkningen at indflette noget om, at en »langtjent« officer (som han) nu efter sin anciennitet burde have været regimentschef!

Noget lignende klager som Leuenfeld fremsatte den fynske krigskommissær, major M. Oldeland i Kerteminde. Han skønnede ikke, at de foreslåede forandringer kunde blive til aller-

mindste gavn, og skrev: »Man er så forvirret af de idelige forandringer, at ingen mands hukommelse strækker til at fatte lovenes hensigt. I alle andre embedsfag kan man derimod være sikker på at overse sine pligter og rettigheder efter nogle års erfaring; men ikke således i min stilling. Jeg er souffre douleur [syndebuk] for alting og ækel af et trældoms arbejde, som ikke er forbunden med andet vederlag end en god samvittighed«.

Derimod fik Driberg i det store og hele tilslutning til sit forslag fra de to fynske herredsfogeder, M. Knutzen i Lunde, Skam og Skovby herreder, og G. L. Baden i Bjerge, Åsum og Vinding herreder. Men da Knutzen i sin betænkning havde talt om den »føjelighed«, som lovene forundte bondekarlen til at opholde sig, hvor ham lystede, gav det Baden anledning til i voldsomme udtryk at falde over sin kollegas udtalelse. Baden var i sin forfattervirksomhed en stor bondeven — i praksis siges han derimod som herredsfoged at have været en egenrådlig hersker over bønderne — og han lod ikke lejligheden til at demonstrere sine anskuelser gå unyttet hen. »Mit retsprincip i det hele lægdsvæsen er«, skrev han, »at det unge mandskab bør have al den frihed til at opholde sig, hvor det vil, som kan forenes med pligten at værne for konge og fædreland. Flere indskrænkninger i denne frihed bør altså ikke finde sted, uden de, som lægdsrullernes orden uomgængelig fordrer. Da kongen ved sit velgørende bud af 20. juni 1788 løsnede bonden fra herremandens stavnsbånd, lovede han på det højtideligste og ved sit kongelige ord, at stavnsbånd aldrig tiere skulde pålægges Danmarks bondestand. Jeg ved derfor ikke, hvorledes man kan kalde bondekarlens ret til at opholde sig, hvor han lyster, en føjelighed, som lovene forunde ham, og tro, at denne føjelighed skal indskrænkes efter vedkommendes magelighed«.

Den kritik, Dribergs forslag som set mødte hos forskellige af krigskommissærerne, fik ham ikke til at afstå fra det. Det indsendtes til kancelliet sammen med de afgivne betænkninger, hvortil Driberg knyttede nogle bemærkninger. Således udtalte han, at han ikke troede, at landmilitsvæsenet var udsat for »ideligere eller flere forandringer end alle andre grene af Danmarks offentlige indretninger; i det mindste lærer erfaring, at der gives

nye love og påbud i alle fag, alt eftersom tiden og forandrede omstændigheder gør det nødvendigt, hvilket også er tilfældet ved landmilitsvæsenet«. Han holdt fast ved den grundsætning, »at vi alle er statens tjenere, at vor tid bør opofres til de os betrøede embeder, og at det bør være glæde og fornøjelse for embedsmanden gavnlig at virke i sin embedskreds«. (Hvor glædeligt og fornøjeligt det var for forskellige af krigskommissærerne giver de ovenfor citerede ytringer formentlig et levende billede af!). Om sølimitterne oplyste Driberg i sine bemærkninger, at der i året 1790 endnu ikke var taget nogen fast beslutning med hensyn til dem. Først i 1792 blev der indgivet forslag om, hvem der skulde være sølimitter, og i 1793 blev derefter adskillige landlægdsreserver betegnede som sølimitter i lægdsrullerne. Således stod sagerne hen, til sølimitterne ved ekstrasesionen 1802 blev fuldkommen organiserede og henlagt under søetaten. Samtidig burde begge etaters mandskab rettelig have været adskilt i lægdsrullerne, men alle de pågældende embedsmænd havde dengang nok at bestille med arbejdet ved ekstrasesionen. Men nu burde adskillelsen ske. Ligesom nu var flåden i øvrigt i tiden 1794—1802 blevet bemanded med sølimitter. I alt var der, oplyste han, 25,715 sølimitter. Over for kancelliet fremhævede Driberg, at såfremt hans forslag bifaldtes, vilde det være slut med forandringerne, »så fuldendes derved det manglende i de nye sølimitters organisation, og lægdsvæsenets indretning vil derved påtrykkes det sidste segl til varig fuldkommenhed«.

Kancelliet påtrykte også dette sidste segl og udstedte den 30. aug. et cirkulære, indeholdende de af Driberg foreslåede bestemmelser. Hovedpunktet var, som før sagt, den bestemte adskillelse mellem landreserverne og sølimitterne. De skulde føres hver for sig i uafbrudt løbeorden, og denne forandring burde gennemføres gradvis i løbet af de 3 år 1806, 1807 og 1808 og på de tider, da der indgaves nye lægdsruller. Kort før disse skulde indgives, skulde de pågældende lægdsforstandere dele lægderne i 2 dele, hvoraf 1. del indeholdt landreserverne, 2. del sølimitterne, der udtoges af den sidste lægdsrulle. Trods delin-

gen vedblev lægdsmanden at bestyre alt det til lægdet hørende mandskab. Hver af de 2 dele skulde begynde med nyt løbenr. 1. Hvor et lægd kun indeholdt værnepligtige af een slags, forsynedes lægdsrullen øverst på titelbladet med betegnelsen »udelt lægd«. Af- og tilgangslisterne skulde ligeledes deles i 2 dele, hvor det var nødvendigt. I de genpartslægdsruller, der udstedtes for generalkrigskommissæren og land- og søkrigskommissæren skulde fremtidig alene landreserverne anføres, da sølimitterne indførtes i de søruller, der samtidig udstedtes. Cirkulæret indeholdt endnu en række bestemmelser — en del begrundedes med, at de vilde lette arbejdet for lægdsforstanderne — men det vil her føre for vidt at omtale disse.

Trods Dribergs nævnte udtalelse om »det sidste segl« gik det dog, som han jo også selv var klar over, sådan, at tiden og forandrede omstændigheder medførte nye love og pabud også i hans fag. Driberg trak sig i øvrigt i 1819 tilbage fra dette. I 1840'erne kom der nogle vigtige nybestemmelser, hvorved der indførtes selvstændige lægdsruller for købstæderne, d. v. s. for det værnepligtige mandskab, der opholdt sig i disse. Den 10. maj 1843 udstedtes således en »plakat angående organisationen af en lægdsindretning i Danmarks købstæder med undtagelse af København«. I denne fastsattes det, at i stedet for, at købstæderne hidtil med hensyn til de værnepligtige personer, som der fandtes, havde været sat i forbindelse med de tilgrænsende landlægder, skulde der fremtidig i hver købstad — herunder indbefattet dens udenbys grunde — indrettes et eget lægdsvæsen. Dette skulde bestyres af byfogeden efter samme regler, som gjaldt for lægdsforstanderen og lægds mændene på landet, og det skulde høre under den land- og søkrigskommissær, i hvis distrikt købstaden lå. Plakaten indeholdt regler for, hvordan den første, særlige rulle for købstæderne skulde affattes. Den skulde være færdig til årets udgang, og fra næste års begyndelse vilde da den forbindelse ophøre, i hvilken købstæderne hidtil for lægds væsenets vedkommende havde stået med det nærmeste landdistrikt. Købstadlægderne fik de sidste numre inden for det amt, hvori de pågældende købstæder fandtes.

For Københavns vedkommende ophørte forbindelsen med amtet først i henhold til plakat af 10. dec. 1845 om »rigtigholdsens over det i København sig opholdende mandskab«. Plakaten ophævede forbindelsen mellem København og amtets 1. lægd, Hvidovre sogn, og bestemte, at København med Christianshavn, dens forstæder og uden for staden liggende grunde skulde have et eget lægdsvæsen under land- og søkrigskommissæren for 1. sjællandske distrikt. Den første lægdsrulle burde være »fuldfærdig« til udgangen af året 1846, og fra begyndelsen af 1847 vilde altså forbindelsen mellem København og Københavns amt op-høre.

I loven om almindelig værnepligt fra 1849 er der forskellige bestemmelser, som der her er grund til at fremhæve. Medens de værnepligtige som set hidtil indførtes i lægdsrullerne fra fødslen, forandrede dette nu til, at det først skete, når de pågældende var konfirmerede (eller efter det fyldte 15. år). Med 22-års alderen indtrådte den almindelige forpligtelse til landkrigstjenesten, og udslettelse af rullen skete som regel med det 38. år. Ved lægdsrullealder forstås den alder, den pågældende havde fyldt ved kalenderårets begyndelse. De søværnepligtige forblev i sørullen til deres 50. år og henførtes til en af følgende 3 afdelinger: 1. ungdomsrullen for mandskabet fra indskrivningsalderen til og med det 17. år. 2. hovedrullen over dem fra det 18. til det 38. år. 3. ekstrarullen for dem fra det 38. år til 50-årsalderen. Med det 50. år udgik de af rullen, men de, der ikke vilde beskæftige sig med søfart eller fiskeri, var berettigede til at blive udslettede med det 38. år.

I året 1849 foregik der desuden en omregulering af sølimit-distrikterne, og det bestemtes (skrivelse 20. aug. fra justitsmin.), at fremtidig skulde der kun udfærdiges nye lægdsruller hvert sjette år i modsætning til den hidtidige praksis hvert tredje år. Rullerne for 1848, 49 og 50 skulde indgives som sædvanligt, men herefter skulde i årene 1852, 54 og 56 og fortsat kun hvert andet år indgives nye ruller for $\frac{1}{3}$ af hvert landmilitdsdistrikt. På rullerne fra og med 1849 skulde der på hver side kun opføres 5 mand, medens det tidligere havde været 10. — Et par år senere

— ved lov af 23. marts 1851 — ophævedes generalkrigskommissariatet, og dets forretninger henlagdes under justitsministeriet. Ligeledes ophævedes søindrulleringsdistrikterne, og udskrivningen til søkristjenesten underlagdes samme embedsmænd som udskrivningen til landkristjenesten. Der dannedes 8 udskrivningsdistrikter.

Som det fremgår af et cirkulære af 7. juni 1856, havde der hidtil med hensyn til anførelsen af de værnepligtiges efternavne hersket en hel del vilkårlighed. I 1828 var det blevet fastslået, at børn skulde have et fast familienavn og ikke have skiftende efternavne, dannet af faderens fornavn med tilføjet -søn (eller -datter). Imidlertid stod værnepligtige også herefter ofte anført i lægdsrullerne uden familienavn eller med et sådant, dannet af faderens fornavn. Endvidere bibeholdt værnepligtige, der i militærtjenesten var kaldte ved fødestedet, ofte dette som efternavn. Cirkulæret bestemte derfor, at de værnepligtige i lægdsrullerne og andre hertil hørende ekspeditioner nøjagtig skulde anføres med for- og familienavne.

Værnepligtsloven af 1861 havde om indførelsen i rullen den bestemmelse, at den skulde ske straks efter det fyldte 15. år; det var altså omtrent som i loven 1849. Udslettelsen skete ligeledes med 38-årsalderen. Loven selv og et senere cirkulære (25. sept. 1861) påbød i henhold til dens nye bestemmelser om, hvem der var søværnepligtige, indrettelsen af nye søruller. I disse kunde man dog først indføres efter det 18. år, idet man ikke før denne alder kunde få betegnelsen halv- eller helbefaren, der var forudsætningen for indførelsen i sørullen. Man vil altså kunne vente at finde alle værnepligtige før det 18. år i lægdsrullerne.

Ved et cirkulære af 31. dec. 1861 gaves der en del nærmere regler for, hvordan lægdsrullevæsenet skulde indrettes fra og med det følgende år. Tilgangslisterne, der som hidtil skulde gælde kalenderåret, skulde betegnes med et bestemt litr., for 1862 M, for 1863 N. osv., og hvert års tilgangsliste skulde begynde med løbenr. 1. Skemaet for tilgangslisten til lægdsrullen var lidt forskelligt fra det for tilgangslisten til sørullen. Begge begyndte med rubrikkerne litr., løbenr., faderens eller moderens

og sønnens fulde navn. Derefter fulgte sønnens fødested, fødselsår og højde i tommer, men skemaet for sørullen havde ikke højderubrikken. Den sidste — fælles— rubrik var »vedtegninger«. Med hensyn til spørgsmålet om nye ruller udtaltes det, at omskrivning først skulde ske, når der til et amt var 10 års tilgange, derunder indbefattet de nuværende ruller. I så fald omskrevs kun de 5 ældste årgange. For sørullens vedkommende indeholdt cirkulæret et skema, der fremtidig skulde følges. Det har foruden tilgangslistens rubrikker de to rubrikker »udmønstret« og »afmønstret« foran »vedtegninger«, og i denne sidste rubrik er desuden trykt »tilført fra«. Sørullens værnepligtige måtte jo i forvejen have stået i en eller anden lægdsrulle.

Ved værnepligtsloven af 1869 rykkedes tidspunktet for indførelsen i lægdsrullen frem til det 17. års lægdsrullealder, og denne regel gentoges i loven 1912 og er således den endnu gældende. Tidspunktet for udslettelse af rullen blev det samme som tidligere. Loven 1869 delte atter landet i de 6 udskrivningskredse, som også loven af 1912 har. De 6 kredse omfattede: 1. København samt Københavns og Frederiksborg amter. 2. Holbæk amt (undtagen Samsø m. fl. øer), Sorø, Præstø og Maribo amter. 3. Odense og Svendborg amter samt Vejle amt (undtagen Bjerge, Hatting og Nørvang herreder og købstaden Vejle). 4. Århus amt med Samsø m. fl. øer, Ribe og Randers amter samt de under 3. undtagne herreder og Vejle by. 5. Viborg, Ringkøbing, Thisted, Ålborg og Hjørring amter. 6. Bornholms amt. Ved cirkulære af 28. marts 1871 gaves der nye bestemmelser om rullernes omskrivning under henvisning til den skete forandring af udskrivningskredsene.

De i rigsarkivet beroende ruller og deres benyttelse.

De ruller, som opbevares i rigsarkivet, er de, der i sin tid er blevet indleveret fra krigskommissærerne (senere udskrivningscheferne) til generalkrigskommissæren (senere udskrivningsvæsenets revision). Herfra er de så blevet afleveret til arkivet. Den første aflevering fandt sted i vinteren 1917—18 og omfattede ruller og tilgangslistes til og med året 1850. Senere har der

fundet endnu et par afleveringer sted. De sidste (eller nyeste) lægdsruller, der haves i arkivet, er tilgangslister for dem, der er fødte i 1890, og som er indførte i listen for 1908, der har bogstav F. For sørullernes vedkommende bærer den sidst afleverede rulle bogstav Z og omfatter tilførsler i året 1900 for søværnepligtige fødte omkring 1880 eller lidt før. Da rullerne selvfølgelig også fremtidig vil blive afleverede til arkivet, vil tidspunktet for de sidste her beroende ruller stadig rykkes fremefter.

Med hensyn til spørgsmålet om de ældste ruller er det i det foregående nævnt, at de ældste lægdsruller er fra årene 1789—92. Derefter fortsættes så, som det også er omtalt, med ruller hvert 3. år (fra 1850 hvert 6. år, senere med endnu længere mellemrum) og med årlige tilgangslister. Afgangslister forefindes ikke, men afgangsen ses i rullerne. Særskilte søruller findes fra året 1802 (eller 1803) såvel for sølimitdistrikterne som for købstæderne. For det fynske distrikt findes der dog allerede særskilte søruller fra 1796 og fremefter. For de andre distrikter må sølimitterne i tiden før de særskilte søruller søges i de almindelige lægdsruller.

Foruden rullerne for kongeriget findes der i rigsarkivet nogle enkelte ruller fra Sønderjylland. Således er der fra 1. jan. 1844 søruller for byerne Æroskøbing (Ærø hørte jo før 1864 til Sønderjylland), Sønderborg, Åbenrå, Haderslev og Tønder, fra 1845—46 findes nogle til- og afgangslister for Gottorp amt og 1. adelige Angler godsdistrikt, og for tidsrummet 1848—50 er der lægdsruller (Lage-Register) for Haderslev amt og for det fyrstelige augustenburgske distrikt og Ærø. Endelig haves der for Haderslev amt, hvoraf »de 8 sogne« som bekendt ved fredsslutningen 1864 forblev ved Danmark, lægdsruller fra 1854 og c. 1861 samt forskellige af- og tilgangslister. For Ærø er der lægdsruller fra omtrent samme tid som for Haderslev amt, nemlig fra 1854 og fra 1. jan. 1863.

I øjeblikket er det kun rullerne til og med 1860, der er tilgængelige for almindelig benyttelse. Denne tidsgrænse er sat af hensyn til de vedtegninger om straffede personers dom og straffetid, som rullerne indeholder. Året 1861 danner også et naturligt skel ved værnepligtsloven fra samme år og ved de da skete for-

andringer i udskrivningsvæsenet. For benytteren af lægdsrullerne er det altså for tiden kun det i den foregående fremstilling, som omhandler tidsrummet før 1861, der har praktisk interesse.

Ved rekvisitioner af lægdsruller opgives sogn og amt. Derimod har arkivet ikke hidtil krævet opgivet lægdets nr., men den, der ekspederer sagen, har selv skrevet dette til efter de fortegnelser over lægderne, som findes. Der haves således et håndskrevet alfabetisk register over samtlige sogne med lægdsbetegnelse efter de gamle og nye amter (d. v. s. før og efter 1793). I 1850 udgav justitsministeriet en fortegnelse over »samtlige amters lægder og sogne«, og i 1857 kom hertil et tillæg, fremkaldt ved, at Københavns og Roskilde amter var forenet til eet amt med hensyn til rulleføringen.

Efter værnepligtsloven 1869 fulgte i 1870 et cirkulære med »inddeling og nummerfølge for lægderne i Danmark«. Lægderne fik herved fortløbende numre i hver udskrivningskreds, medens princippet hidtil havde været, at lægderne inden for hvert amt havde fortløbende nr. Denne nye nummerering fra 1870 er i øvrigt bragt i anvendelse på de fleste ruller fra 1860'erne. Man har i udskrivningsvæsenets revision påtrykt de nye numre for lægderne på rullerne, der påskrevet har de gamle numre, og derefter er rullerne indbundet efter den nye nummerfølge. Ved benyttelsen af disse ruller må man altså huske på, at man skal have lægdsnummeret fra 1870.

Det vil af den foregående skildring forstås, at det navnlig er lægdsrullerne for tidsrummet ca. 1790—1850, der har interesse for slægtshistorikeren. Rullerne omfatter i dette tidsrum det værnepligtige mandskab fra fødselen til udslettelsen af rullen, og der forefindes ruller fra hvert 3. år. Ved man, hvor en værnepligtig person opholder sig i et år, i hvilket der er forfærdiget lægdsrulle, kan man finde ham i denne og derved hans alder, fødested og fader. Gennem ruller og tilgangslister sættes man desuden i stand til at forfølge en person under vedkommendes eventuelle flytninger. I lægdsrullen findes desuden angivelse af de værnepligtiges højde ved sessionerne og jo om, hvad de bliver udskrevet til.

Sørullerne indeholder ligeledes adskillige værdifulde oplysninger for det i dem indførte mandskab.

Det er en ganske interessant kendsgerning, at lægdsrullematerialet er bedst — set fra en slægtshistorikers synspunkt — fra det tidsrum, hvor folketællingsstoffet som før sagt er mindst værdifuldt. De to kilder supplerer altså på udmærket måde hinanden. Efter 1850'erne og navnlig senere igen er lægdsrullerne langt fra så god en kilde. Der er langt mellem de egentlige ruller, og de omfatter først »mandskabet« fra 15-, senere 17-årsalderen. Man skal da for at kunne finde de eftersøgte personer i tilgangslisterne både kende deres alder og, hvor de opholder sig på det tidspunkt, de som 15- eller 17-årige skal optages i rullen. En særlig værdi har rullerne dog stadig ved den mulighed, de frembyder for at forfølge de værnepligtiges flytninger i den tid, i hvilken de står anført i rullen.

Med hensyn til spørgsmålet »flytninger« vil det dog være rimeligt at betone, at pligten til at melde flytning vel næppe altid er efterkommet af de værnepligtige. Det kan her anføres, at Rockstroh i sin tidligere nævnte bog om den nationale hær bemærker (III, s. 367), at tilsynet med »det vandrende folk« i tiden efter 1788 var meget svagt: »Den virksomhed, der i så henseende senere udøvedes af politimyndighederne, lægdsforstanderne, påhvilede endnu godsejerne, der dog nu var temmelig ligeglade med, hvorledes det gik; og selv for dem, der havde god vilje til at opfylde deres forpligtelse i denne henseende, var det vanskeligt at gennemføre tilsynet. Man forstår bedre dette, når man har set, at selv i vore dage med den hærske af politimennesker, der holdes, og de folketællingslister, der udfærdiges, sker det jævnlig, at militære rønmingsmænd, »bortgæede«, i årevis ganske åbenlyst opholder sig i by og på land uden at blive »opdaget«. Men selv om der altså nok kan være visse mangler ved lægdsrullevæsenet, må det dog på den anden side hævdes, at de i det foregående skildrede bestræbelser for at skaffe god orden i dette fag satte frugt, bestræbelser, udsprungne af det synspunkt, »at vi alle er statens tjenere, og at vor tid bør opofres til de os betroede embeder«.